

Kazimierz Koprowski

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Tarnowie
e-mail: k.koprovsky@wp.pl

Ideały wychowawcze na przestrzeni dziejów

Educational ideals throughout history

Wstęp

Na przestrzeni minionych dziejów każda epoka wytwarzała swój indywidualny i niekiedy całkowicie odmienny od poprzedniego ideał wychowania. Określała jego nowe cele, wykorzystując poprzednie zazwyczaj tylko w niewielkim zakresie. Stopień ich korespondencji wynikał z zachodzących przemian, ich intensywności, skali oraz zakresu oddziaływania.

Wśród ideałów, celów wychowania znajdują się i takie, które, co prawda mogły ulec przeobrażeniom, jednak były i nadal są wartościami ponadczasowymi. Są swoistym łącznikiem starych i nowych ideałów wychowawczych. Do nich zaliczyć należy pragnienie wolności, patriotyzm, szacunek dla bohaterów, opiekuńczość wobec skrzywdzonych czy niesienie pomocy słabszym. Postrzegane są jako wartości transcendentne bez względu na chwilowe prądy czy ideologie polityczne. Wartości te w danej epoce przystosowywane były do istniejących warunków ekonomicznych i społecznych, rodzących się prądów filozoficznych czy nurtów kulturowych. Nieraz ich kształt uzależniony był od oczekiwań elit politycznych i wprowadzanych ustrojów społecznych.

Oczywiście przyjęcie takiego kierunku myślenia byłoby poważnym uproszczeniem zachodzącej historycznej zmienności ideałów i celów wychowania. Dlatego, by zrozumieć owe przemiany, warto bliżej poznać ideały wychowawcze poszczególnych epok historycznych.

Okres wspólnoty plemiennej

Wstępnych elementów procesów wychowawczych doszukiwać się możemy w społeczeństwach pierwotnych. Wychowanie uważano za tożsame z życiem człowieka. Doświadczenie zdobywane przez młodych członków wspólnoty odbywało się poprzez naśladownictwo i systematyczną, ciągłą obserwację dorosłych osobników. Wychowanie rozumiane było jako przystosowanie się do życia w grupie. Odbywało się bez nakazu czy przymusu, niejako samorzutnie. Życie w grupie miało ogromny walor wychowawczy. Każdy członek społeczności uczestnicząc w codziennych zajęciach, od najmłodszych lat wdrażany był do pracy pod kierunkiem rodziców. Kształtowano w ten sposób autorytet do ludzi starszych (starszyny plemiennej czy rodowej), obowiązkowość, sumienność, uczucia miłości czy porządku¹.

Istotnym etapem w wychowaniu chłopców była inicjacja, polegająca na ich stopniowym wtajemniczaniu przez starszyny rodową w tajniki dorosłego życia i plemienne zwyczaje. Obrzędy inicjacyjne dotyczyły chłopców zwykle w wieku 7 i 12-13 lat i trwały od kilku tygodni do wielu miesięcy. Podczas nich poddawani byli wielu sprawdzianom np. sprytu, siły, wytrzymałości oraz testowano ich wartości moralne. Po przejściu prób chłopcy stawali się pełnoprawnymi członkami społeczności plemiennej. W przypadku dziewcząt, niepodlegających procesom inicjacji, do roli społecznej (żony, matki, gospodyni domowej) przygotowywane były przez matki. Taka sytuacja trwała z oczywistymi przemianami, praktycznie do wieku XVII.

Cały proces wzrastania i inicjację można określić mianem instytucji wychowawczej, a młody człowiek po przejściu prób i przyjęciu do świata dorosłych, stawał się oczekiwanym wówczas ideałem wychowawczym².

Starożytność – Grecja: Ateny i Sparta

Starożytni Grecy uważali, że wychowanie jest złożonym procesem podobnym do budowania. Wysoko ceniono wykształcenie, szczególnie to wszechstronne. Z tego powodu próbowano łączyć w harmonijny sposób kształtowanie ciała z równocze-

¹ R. Virchow, *Pierwotne ludy Europy*, tłum. A. Kraushar, Warszawa 1875, s. 23-45.

² Ł. Kurdybacha, *Historia wychowania*, t. I, Warszawa 1965, s. 11.

nym kształceniem umysłu. Najważniejszy był ideał *kalokagathii*, **będącej** wzorem wychowania wyrażającym się w doskonałości duchowej i cielesnej, która miała się uzewnętrzniać zarówno w sprawności i wytrzymałości fizycznej, jak i w zaletach umysłu i charakteru moralnego wychowanka³. W starożytnej Grecji ukształtowały się dwa zasadnicze typy wychowania: spartański i ateński.

W Sparcie wychowanie było prawie całkowicie w rękach państwa⁴; podporządkowane potrzebom militarnym, stąd też celem nie był rozwój umysłowy młodzieży, lecz rozwój fizyczny. Spartański ideał wychowawczy to odważny, silny i bohaterski wojownik, uczciwy patriota wobec swego kraju⁵. Wszyscy Spartanie byli poddani specjalnemu wychowaniu, który czynił z nich wybornych żołnierzy. Choć Sparta była krajem wysoko rozwiniętym cywilizacyjnie, jej mieszkańców zaczęła cechować ksenofobia. Próby wyizolowania się od innych nie zapobiegły jednak rozkładowi wewnętrznemu. Prowadzone wojny systematycznie zmniejszały liczbę obywateli-żołnierzy przy równoczesnym zróżnicowaniu ekonomicznym dotychczas równych sobie obywateli. Liczba niewolników zaczęła przewyższać kilkakrotnie liczbę wolnych Spartan, co rodziło obawy buntu. W tej atmosferze nakierowano system wychowawczy na wykształcenie wojowników zdolnych zlikwidować wszelkie próby oporu:

Toczone wojny messańskie i związane z nimi wydarzenia spowodowały, że Spartanie organizację państwa, wychowanie dzieci i młodzieży, jak również swą przyszłość jako narodu zdecydowali oprzeć na innych zasadach, gwarantujących utrzymanie i utrwalenie panowania Spartan nad podbitą ludnością⁶.

W całym życiu Spartan obowiązywały twarde i bezwzględne prawa. Dotyczyły one człowieka od chwili narodzin aż do śmierci. Wybrańcy byli szkoleni na najlepszych żołnierzy, a niemowlęta słabe, chore i kalekie eliminowano, gdyż „ani rodzi-

³ W. Jaeger, *Paideia. Formowanie człowieka greckiego*, przeł. M. Plezia, H. Bednarek, Warszawa 2001, s. 89. Zob. też: J. M. Roberts, *Pierwsi Ludzie. Pierwsze Cywilizacje*, t. 1, przeł. J. Skowrońska, Łódź 1986, s. 186-187.

⁴ Sparta była „państwem arystokratyczno-wojskowym. Przemiany, które za sprawą Likurga, legendarnego prawodawcy i reformatora, twórcy ustroju społecznego i politycznego Sparty dokonywały się stopniowo i proces ten był długotrwały „kontrolowała w pełni wychowanie Spartan poprzez system, którego twórcą był właśnie Likurg.” *Ibidem.*, s. 242-243.

⁵ W. Jaeger, *Wczesne chrześcijaństwo i grecka Paideia*, przeł. K. Bielawski, Warszawa 2002, s. 112.

⁶ J. Wolski, *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa 1979, s. 181-182.

com, ani ojczyźnie takie dziecię nieprzydatne, któremu z początku natura dobrego kształtu ani sił nie dała”⁷. Jedynie zdrowe dzieci miały prawo do życia. Według państwa młodzi Spartanie powinni się żenić tylko po to, by mieć dzieci, najlepiej zdrowych chłopców. Do siódmego roku życia wszystkie pozostawione przy życiu dzieci spartańskie wychowywały się w domu rodzinnym pod opieką matek, dbających by jako dzieci wolnego społeczeństwa nie czuły się nigdy zniewolone. Dlatego nie pozwalano na ich karanie, dopuszczano jednak szczypanie, by ćwiczyć je w wytrzymałości na ból i godne zwalczanie cierpienia. Wychowanie obejmowało zarówno chłopców, jak i dziewczynki od siódmego do osiemnastego roku życia. W wieku siedmiu lat chłopcy byli zabierani od rodziców i wychowywani z dala od nich w grupach rówieśniczych. Mieli nauczyć się posłuszeństwa, znosić zmęczenie i zwyciężać w walce. Wpajano w nich ducha ostrej rywalizacji. Nad nauką i szkoleniem czuwał specjalny urzędnik państwowy. Młodszy chłopcy wychowywani byli przez starszych kolegów⁸.

Dzielnych obrońców państwa⁹ szkolono do roli jaką mieli odegrać w surowych warunkach. Do dwudziestego roku życia wiedli oni koszarowy tryb życia, uprawiali intensywne ćwiczenia fizyczne i wojskowe, przygotowujące ich do pełnienia służby¹⁰. Takie przygotowanie dawało silnych fizycznie, odpornych na trudy, walecznych i zdyscyplinowanych żołnierzy. Dla sprawdzenia wytrzymałości i odporności przyszłego wojownika poddawano go specjalnym próbom¹¹. Cały proces wychowawczy

⁷ S. Wołoszyn, *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej*, Warszawa 1965, s. 21.

⁸ K. Zeman, *Ideale Wychowawcze Starożytnej Grecji wobec wyzwań współczesności*, [w:] „Zeszyty Naukowe Akademii Marynarki Wojennej” 2009, nr 3 (178), s. 160-161.

⁹ „Podstawą spartańskiego wychowania była zasada: zwyciężać w bitwie i być karnym, stąd treść ograniczała się ściśle do osiągnięcia celu, tj. wychowania dzielnego żołnierza i bezgranicznie oddanego państwu.” *Teksty źródłowe do dziejów wychowania. cz. 1. Starożytność*, wybór i oprac. S. Możdżeń, Kielce 1993, s. 14-15.

¹⁰ Każdy z uczniów chodził boso i miał tylko jeden strój, bez względu na porę roku, wykonany z bardzo szorstkiego materiału. Posiłki były bardzo skromne. Do codziennych ćwiczeń należał pięciobój. Wychowankowie spali na posłaniu z trzciny, którą wcześniej własnoręcznie musieli zerwać z nad brzegów rzeki. Każdy z nich musiał umieć pływać, jeśli nie opanował tej umiejętności, uważany był za nieuka i nieudacznika. W wychowaniu spartańskim ważne było również opanowanie pieśni wojennych. Muzyka, taniec i śpiew miały wyrobić w chłopcach zalety potrzebne doskonałemu wojownikowi: „Tańce odtwarzały poszczególne momenty walki. Muzyka wojskowa i śpiew miała pobudzać męstwo, dawać siłę, która zagrzewała do walki i wzywała do bohaterskich czynów. Wiele uwagi poświęcano także grom wojennym.” K. Zeman, *Ideale Wychowawcze Starożytnej Grecji wobec wyzwań współczesności*, op. cit., s. 172-173.

¹¹ Pierwszą była dotkliwa chłosta, którą chłopak powinien znieść bez krzyku. Jeśli wytrzymał biczowanie bez jęku, otrzymywał wieniec zwycięzcy, a gdy okazał ból, doznawał pogardy. Wszystko

młodych Spartan dzielono na trzy okresy:

- 8 do 11 lat – czas zajęć gimnastycznych, lżejszych ćwiczeń fizycznych, gier i zabaw na wolnym powietrzu oraz nauki czytania, pisania i rachowania,
- 12 do 16 lat – okres wielu ograniczeń i surowej dyscypliny, ćwiczeń wojskowych zajmujących cały wolny czas uczniów,
- 17 do 20 lat – czas przygotowania do służby w wojsku; najcięższy etap obejmujący zaprawę w marszach wojskowych, intensywne ćwiczenia fizyczne i wojskowe we władaniu bronią, w rzucaniu oszczepem i dyskiem; sprawdzano umiejętność przeżycia w skrajnie niesprzyjających warunkach¹² oraz gotowość wojenną przeszkolonych w trakcie organizowanych obław na niewolników.

Służba wojskowa była obowiązkiem młodych Spartan. Wychowanek wkraczał do grona dorosłych w wieku dwudziestu lat. Aby uzyskać prawa obywatelskie, musiał być przyjęty do jednej z grup składających się z kilkunastu mężczyzn w różnym wieku. W tym gronie odtąd jadał, polował i walczył. Po wcieleniu do szeregów wojowników jeszcze przez dziesięć lat musiał mieszkać w koszarach i pełnić służbę. Małżeństwa zawierane w tym czasie nie oznaczały początku życia rodzinnego. Z żoną spotykał się ukradkiem. Dopiero w wieku trzydziestu lat zostawał pełnoprawnym obywatelem swojego państwa i otrzymywał własną działkę ziemi i wówczas mógł zamieszkać z żoną. Jednak i tak spożywał wspólne posiłki z tymi, którzy tworzyli jego oddział bojowy, a często także nocował w koszarach. Musiał w tym celu wносить składkę, a ci, którzy się z tego nie wywiązywali, tracili prawa obywatelskie i przechodzili do niższych kategorii społeczeństwa. Ci mężczyźni, którzy nie założyli rodzin, nie mogli liczyć na prawny szacunek przysługujący ludziom starszym¹³.

Dziewczęta w Sparcie po ukończeniu siedmiu lat nadal zamieszkiwały w domu rodzinnym pod opieką rodziców. Zgodnie z ogólną zasadą panującą w kraju ich wychowanie było podobne do wychowania chłopców. Podlegały pewnym formom zbiorowej edukacji, nie wymagano jednak od nich wspólnego życia. Przygotowywano je do prowadzenia gospodarstwa domowego i wychowywania dzieci. Ze względu na

po to, by wyrobić w uczniach męstwo i waleczność. Drugą i ostatnią próbę młodzi ludzie przechodzili tuż przed ukończeniem ostatnich ćwiczeń.

¹² Zob. R. Kulesza, *Historia wychowania. Wybór źródeł*, cz. I, *Starożytność*, Kielce 1996, s. 24.

¹³ *Teksty źródłowe do dziejów wychowania*. cz. 1. *Starożytność*, op. cit., s. 16.

uroczystości religijne czy państwowe uczyły się śpiewu i tańca. Jako przyszłe żony i matki żołnierzy miały obowiązek uprawiać gimnastykę, ćwiczyć biegi, rzut dyskiem, nawet brać udział w zapasach. Uważano, że wąż i nie wysportowana kobieta przynosi mężowi wstyd. Dbłość o kondycję fizyczną i zdrowie dziewcząt miała je również przygotować do macierzyństwa.

Szczególna pozycja kobiet spartańskich wynikała z tego, że ich obowiązkiem wobec państwa było wydawanie na świat zdrowego potomstwa – przyszłych obrońców ojczyzny. Będąc mężatką, Spartanka całkowicie poświęcała się powinnościom i obowiązkom rodzinnym, rodziła i wychowywała dzieci [...]¹⁴.

Osiągnięcia na gruncie politycznym wywarły duży wpływ na wychowanie młodych Ateńczyków. Jeszcze w VII w. p. n. e. były one podobne do wychowania spartańskiego. Ponieważ Atenom nie zagrażały niebezpieczeństwa wewnętrznych zamieszek, dążono do realizowania w wychowaniu bardziej pokojowego niż Spartański ideału człowieka. Jak wspomniano wcześniej, określano go mianem *kalakagathii*. Łączył on w sobie zalety doskonałego sportowca z cnotami gorliwego obywatela. Wyraz *kalokagathia* składał się z dwóch przymiotników. Pierwszy z nich *kalos* oznaczał człowieka świetnie wyrobionego pod względem fizycznym, doskonale wysportowanego uczestnika zawodów olimpijskich, pięknie i harmonijnie zbudowanego. Drugi *agathos* czyli dobry, wyrażał ideał człowieka doskonałego pod względem moralnym i umysłowym¹⁵.

Arystokracja ateńska nie dążyła do krzewienia oświaty wśród wolnych Greków, starała się raczej zamknąć im do niej dostęp. Uzasadniała to tym, że ani wychowanie, ani wykształcenie nie czyni człowieka dobrym i mądrym, jeżeli nie ma on wrodzonej czy też nadanej mu przez bogów skłonności do cnoty. Pomimo głoszenia takiej teorii w wyniku dążeń szerokich rzesz wolnych Greków do oświaty, szczególnie arystokracji handlowej, w Atenach pojawiają się pierwsze szkoły. Niechętny stosunek władz wobec szkół sprawił, że były to instytucje całkowicie prywatne.

Wykształcenie się demokratycznej formy rządów w V w. p.n.e., bogate życie polityczne, rozkwit gospodarczy, ożywione kontakty z innymi krajami i wysoki

¹⁴ R. Kulesza, *Historia wychowania. Wybór źródeł, op. cit.*, s. 86.

¹⁵ Ł. Kurdybacha, *Historia wychowania, op. cit.*, s. 63.

poziom kultury zdeterminowały charakter wychowania. Podstawą nowego systemu wychowania była rodzina i szkoła. Pierwsze podwaliny pod rozwój wychowania ateńskiego położył Solon¹⁶, który w instytucji małżeństwa¹⁷ dopatrywał się funkcji wychowawczej. Dzieci wolnych Ateńczyków do siódmego roku życia pozostali pod opieką rodziców, głównie matki oraz przydzielonych do jej dyspozycji niewolników. Od niemowlęstwa dbano o rozwój umysłowy przy pomocy zabawek, piosenek, bajek i wierszyków. Dziewczynki od 7. roku życia uczyły się pod opieką matki prac domowych, szycia, haftowania, a czasem nawet czytania i pisania. Posyłanie dziewcząt do szkół publicznych uważano za rzecz niegodną i nieprzyzwoitą. Nauka w domu ograniczała się do czytania i pisania i nie miała rozwijać zdolności, lecz starannie przygotowywać do roli gospodyni i matki. Kobieta według przekonań ateńskich mężów nie nadawała się do pełnienia jakichkolwiek ról w życiu publicznym. Nie posiadała żadnej samodzielności, jej domeną był dom, dzieci i służba.

Chłopcy po ukończeniu szóstego roku życia zaczęli uczęszczać do szkoły pod opieką przydzielonych im niewolników. Obowiązkiem niewolnika było pilnowanie chłopca na ulicy i w szkole, noszenie jego przyborów szkolnych, sprzętu fizycznego, strzeżenie go przed złym wpływem ulicy i przypadkowymi znajomościami. Szkoła była prowadzona na rachunek nauczyciela, dlatego pobierał on opłaty w umówionej wysokości od rodziców chcących kształcić swoje dzieci.

Demokratyczny ustrój Aten rozwinął wszechstronny typ wychowania. Jego celem było opanowanie przez młodzież takich dziedzin nauki jak: arytmetyka, muzyka, literatura-poezja, historia, geografia, polityka i etyka, wpajanie zasad moralnych, rozbudzenie uczuć patriotycznych oraz ogólny rozwój fizyczny. Podzielone ono zostało na cztery etapy:

- 7 do 13/14 lat – okres nauki czytania, pisania, rachowania, muzyki, śpiewu i poezji,
- 13 do 15 lat – czas przeznaczony na kształcenie fizyczne i gimnastykę,

¹⁶ J. K. Davies, *Demokracja w Grecji klasycznej*, przeł. G. Muszyński, Warszawa 2003, s. 73.

¹⁷ Wedle jego zaleceń małżeństwo miało po raz pierwszy być u Greków monogamiczne. Żądał, aby powodem do jego zawierania była nie chęć zysku, lecz miłość oraz wzajemne zrozumienie i przywiązanie partnerów. Ateny były bowiem państwem, w którym nie było prawnego przymusu zakładania rodzin. Małżeństwo zawierano w zasadzie z dwóch względów, aby wydać na świat potomstwo najlepiej płci męskiej oraz by osiągnąć szczęście wieczne po śmierci. Żony Ateńczyków zajmowały się gospodarstwem, tkaniem i wychowywaniem młodszych dzieci. Małżeństwo było instytucją rozwiązywalną, mógł je zerwać mąż bez podawania przyczyny. Ojciec jako głowa rodziny decydował o odrzuceniu lub przyjęciu do rodziny urodzonego dziecka.

- 16 do 18 lat – okres kształcenia literackiego, filozoficznego, fizycznego i politycznego,
- 18 do 20 lat – czas dwuletniego obowiązkowego przysposobienia wojskowego i obywatelskiego w koszarach tzw. efebiach¹⁸.

Szkoła ateńska początkowo miała dwóch nauczycieli. Pierwszy z nich nazywany był gramatystą, drugi kitarzystą czyli lutnistą. Gramatysta uczył podstaw: czytania, pisania i rachunków. Zajęcia z każdym chłopcem prowadzone były oddzielnie. Nauka rozpoczynała się od wyuczenia na pamięć alfabetu i nazw liter, a następnie rozpoznawania kształtów liter. Nauka czytania zaczynała się od sylabizowania. Dopiero po zdobyciu tej umiejętności podejmowano naukę pisania. Nauczyciel najpierw rysował litery na woskowej tabliczce służącej do pisania, a uczeń przesuwając po niej rylcem starał się zapamiętać ich kształty. Czas przeznaczony na opanowanie umiejętności czytania i pisania wynosił około 3 lat. Czytanie i pisanie wzbogacane było pamięciowym opanowaniem wybranych dzieł poetów greckich. W wieku dziesięciu lat chłopiec pod opieką nauczyciela przystępował do lektury dzieł literackich. Interpretując je uczył się cześci bogów, cnoty obywatelskiej, obowiązków żołnierskich. Na podstawie tych utworów chłopiec poznawał historię własnego narodu, geografę, normy życia społecznego i politycznego, a przede wszystkim zasady etyki. Równocześnie z nauką czytania i pisania odbywała się nauka rachunków ograniczona do sztuki liczenia od 1 do 1 mln. W ćwiczeniu liczenia chłopiec posługiwał się palcami rąk, kamieniami lub liczydłami. Program nauczania rachunków nie wykraczał poza cztery podstawowe działania i kończył się na opanowaniu na pamięć tabliczki mnożenia.

Równolegle z rozpoczęciem czytania utworów poetyckich chłopiec rozpoczynał naukę muzyki u lutnisty. Uczono go gry na instrumentach muzycznych, śpiewu i deklamacji, wyrabiając w nim poczucie rytmu i melodii. Posiadanie takich umiejętności było niezbędne w życiu społecznym, ułatwiały one udział w uroczystościach religijnych, państwowych, w tańcach wojennych oraz śpiewach chóralnych, nieodłącznej części wszystkich świąt ateńskich. W Grecji głęboko wierzono, że znajomość muzyki doskonale dopełnia wykształcenie moralne i literackie. „Za prostaka uchodził ten, kto w czasie uczyty nie umiał śpiewać”¹⁹.

¹⁸ L. Winniczuk, *Ludzie, Zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 1983, s. 271-291.

¹⁹ N. G. L. Hammond, *Dzieje Grecji*, przeł. A. Świderkówna, Warszawa 1973, s. 121.

Nauce w ateńskiej szkole towarzyszyły kary fizyczne. Obowiązywała kara różgi – w przypadku złego zachowania, ale także za nieuwagę lub słabą pamięć. Różga była symbolem wychowania i nauczyciela, akceptowalną formą wychowawczą przez uczniów i rodziców.

Głównym motorem twórczego rozwoju nauki w życiu szkolnym było współzawodnictwo uczniów o sławę i uznanie. Zwycięzcy otrzymywali w nagrodę gałązkę oliwną lub wieniec laurowy. Przeciętnie w wieku trzynastu lat życia młody Ateńczyk rozpoczynał naukę w palestrze. Był to w zasadzie najważniejszy okres przygotowujący go do życia. Palestry utrzymywane i nadzorowane były w całości przez państwo. Były to obszerne boiska z przyległymi szatniami i salami przeznaczonymi na niezbędną po ćwiczeniach kąpiel.

Nauczycielami w palestrze byli zazwyczaj zwycięzcy lub uczestnicy igrzysk. Oprócz wiedzy fachowej na temat wychowania fizycznego posiadali oni także wiedzę lekarską, co umożliwiało dobranie odpowiedniego rodzaju ćwiczeń do stanu fizycznego chłopca. Naukę rozpoczynano od ćwiczeń najłatwiejszych. Uczono jak należy chodzić, siadać, stać wobec osoby dorosłej, zachować się w miejscu publicznym, przy zabawie, przy stole czy podczas tańca. Grecy postrzegali te zasady jako podstawy dobrego, obywatelskiego wychowania. Następnie przystępowano do ćwiczeń właściwych, których główną dyscyplinę stanowiły zapasy. Ćwiczenia te miały zapewnić znakomity, równomierny rozwój ciała, szybkość orientacji, siłę woli, wytrzymałość i sprawność w walce. Oprócz zapasów uprawiano rzut dyskiem, oszczepem, wyścigi, skoki w dali wzwyż. Ćwiczenia te były bardzo istotne, ponieważ stanowiły składnik każdych igrzysk olimpijskich. Palestre stanowiły nie tylko boiska i ćwiczenia fizyczne, ale były pierwszym stopniem wychowania obywatelskiego²⁰.

Następny etap kształcenia odbywał się w gimnazjonach. Były one ośrodkami kształcenia umysłowego dla młodzieży od 16. roku życia. Usytuowane na obrzeżach miast ze względu na sprzyjające czynniki takie jak świeże powietrze, słońce i czysta woda były niezbędne do prawidłowego rozwoju młodych chłopców. Swym zasięgiem obejmowały nie tylko wiele sal i boisk ale także szatnie, sale do nacierania oliwką, piaskiem, łaźnie czy natryski. W nich filozofowie i uczeni retorzy prowadzili wykłady i dyskusje na tematy polityczne, naukowe, dotyczące życia społecznego i obowiązków obywatelskich. Instruktorzy i wychowawcy pracujący w gimnazjo-

²⁰ L. Winniczuk, *Ludzie, Zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu, op. cit.*, s. 186-187.

nach, dbający o prawidłowy przebieg nauki, otrzymywali wynagrodzenie od państwa. Takie placówki tworzone także dla pól obywateli – synów z matek cudzoziemek²¹.

Kolejnym i w zasadzie ostatnim szkolnym okresem w życiu ateńskiego młodzieńca była nauka w tzw. efebii. Rozpoczynała się po ukończeniu 18. roku życia i stanowiła regularną służbę wojskową. Choć była dobrowolna (później wprowadzono obowiązkową), to w opinii publicznej uważana była za najważniejszy obowiązek obywatelski, przez co większość chłopców brała w niej udział. Okres efebii trwał dwa lata. Realizowany program obejmował ćwiczenia fizyczne oraz tematy dotyczące życia politycznego i obywatelskiego. Na poziomie szkolno-wojskowej efebii kończyło się wychowanie młodego Ateńczyka, który w wieku 20 lat stawał się pełnoprawnym obywatelem, przygotowanym do czekających go obowiązków w życiu prywatnym, publicznym i wojskowym²². Organizacja wychowania ateńskiego nie była jednolita na wszystkich szczeblach edukacji, a wszechstronny system wychowawczy wynikał z panujących ówczesnie warunków polityczno-społecznych i gospodarczych. Kładąc duży nacisk na opanowanie historii i zasad moralnych w celu rozbudzania uczuć patriotycznych, władze ateńskie na równi ceniły wychowanie fizyczno-wojskowe z wychowaniem umysłowym, troszcząc się o rozwój umysłu i ciała²³. Taki ideał wychowawczy, Ateńczyka intelektualisty i Ateńczyka żołnierza miał być efektem swobodnego, harmonijnego i wszechstronnego wychowania.

Reasumując, wychowanie ateńskie i spartańskie bardzo się od siebie różniło. Każde z nich realizowało inne cele. Dla Spartan najważniejszym celem było stworzenie nieugiętego hoplity, dla Ateńczyków człowieka wszechstronnie wykształconego. Spartański system wychowania i życia sprawił, że polis stopniowo odcinało się od reszty świata greckiego i nam współczesnym przekazało ideał żołnierza, Ateńczykom natomiast udało się wnieść ogromny wkład w kulturę i podarować nam ideał człowieka intelektualisty.

²¹ *Ibidem*, s. 191-192.

²² N. G. L. Hammond, *Dzieje Grecji*, *op. cit.*, s. 134.

²³ J. Wolski, *Historia powszechna. Starożytność*, *op. cit.*, s. 183-191.

Starożytność – Rzym

Rzym ukształtował się jako silne i ekspansywne państwo militarne, dlatego też potrzebował dużej ilości wojowników i dobrych urzędników. Ich wychowanie i wykształcenie pozostawił jednak rodzinie. Osobą, która czuwała, by w wychowanie domowe nie wkradły się złe obyczaje i nawyki był cenzor. Starożytni Rzymianie uważali, że najważniejszym środkiem utrzymania potęgi państwowej są wzory przodków, obyczaje i tradycje. Ideały wychowania i praktykę wychowawczą w każdej rodzinie winien pielęgnować ojciec. Wychowanie miało dostarczyć chłopcu wiedzę obejmującą wiadomości ważne w życiu prywatnym, publicznym i w okresie służby wojskowej. Miało raczej charakter praktyczny i odbywało się – jak twierdził Katon Starszy – nie tylko „za pomocą uszu, ale także oczu”²⁴. Młodzi chłopcy przypatrując się swoim wychowawcom, uczyli się tego, co wkrótce sami mieli czynić. Poznawali zasady prowadzenia gospodarstwa rolnego, metody zwiększania wydajności gleby, towarzyszyli ojcom podczas wydawania dyspozycji niewolnikom i przy innych codziennych sprawach. To ojciec uczył syna czytania, pisania i prawa rzymskiego, jazdy konnej, posługiwania się bronią, tarczą, rzucania dzidą, walki wręcz oraz pływania. Gdy chłopiec posiadał już podstawową wiedzę, przychodził czas na służbę wojskową. Na początku młodzieńcy służyli jako zwykli żołnierze, następnie pracowali w sztabie, ucząc się zasad dowodzenia. Ten rodzaj wychowania miał zapewnić Rzymowi doskonałych żołnierzy i lojalnych obywateli²⁵.

Zdecydowanie inny pogląd na kwestię wychowania prezentował Kwintyliusz²⁶, przeciwstawiając się nauczaniu chłopców w domu. Uważał, że w celu zapewnienia administracji państwowej, należy kształcić dzieci w szkołach publicznych, dostępnych dla wszystkich wolnych Rzymian. Twierdził, że każdy chłopiec ma dostateczne zdolności do nauki, a takich, na których praca wychowawcza zupełnie nie oddziałuje, nie ma wcale na świecie.

²⁴ *Wielka Historia Świata*, t. 3. *Świat okresu cywilizacji klasycznych*, red. A. Krawczuk, Warszawa 2005, s. 290.

²⁵ *Ibidem*, s. 304.

²⁶ Jego zdaniem: „ptaki rodzą się do latania, konie do biegania, a dzikie zwierzęta są z natury skłonne do drapieżności tak nam właściwa jest ruchliwość i sprawność umysłu.” Kwintyliusz, *Kształcenie mówcy*, przeł. M. Brożek, Warszawa 2002, s. 59. Zob. też: *Ibidem*, s. 47-48.

Najważniejszym argumentem przemawiającym za posyłaniem chłopca do szkoły było przygotowanie go do kariery mówcy, mającego w przyszłości prezentować sobą zalety moralne i wszechstronną wiedzę. Żeby wychować dziecko na mądrego człowieka należy otoczyć je troskliwą opieką od najwcześniejszych lat życia, dlatego wszystkie osoby stykające się z nim powinny odznaczać się wysoką moralnością i starannym wykształceniem językowym. Twierdzono, że w szkole dzieci uczą się korzystając z wiedzy nauczyciela i jego wskazówek, ale także z odpowiedzi kolegów, a nawet z ich błędów i niepowodzeń. Wychowanie zbiorowe miało rozwijać ambicję, a chęć otrzymania pochwały z ust nauczyciela i obawa nagany miały skłaniać do największych wysiłków. Nie ustalano konkretnego wieku chłopca, w którym winien on podjąć naukę w szkole, za tę chwilę uznano czas, gdy przyswoi sobie umiejętność pisania i czytania.

Zwiększające się wpływy cywilizacji greckiej na życie i obyczaje rzymskie, doprowadziły do przejmowania ich wzorców w zakresie programu kształcenia i organizacji szkolnictwa. W szkołach elementarnych, od których dzieci zaczynały swoją edukację, nauczano początkowo czytania i pisania, podstawowych działań arytmetycznych, opowiadań z dziejów Rzymu, deklamacji ballad, nauki pieśni patriotycznych i rozumienia prawa XII tablic. Realizację tego programu rozpoczynano od nauczania na pamięć alfabetu. Czytanie łączono z pisanem na tabliczkach poszczególnych zdań dyktowanych przez nauczyciela. Elementarnych działań arytmetycznych uczono metodą pamięciową za pomocą palców, kamyczków oraz przez wpisywanie działań na tabliczkach woskowych. Nauczyciel zwracał uwagę na stan umysłowy uczniów, ich pilność oraz karność. Tę ostatnią utrzymywał głównie za pomocą kar fizycznych. Używanymi środkami pedagogicznymi były różgi i innego rodzaju rzemienie. Zajęcia odbywały się od rana do wieczora, z krótką przerwą na obiad i nie zadawano zadań domowych²⁷.

Cechą charakterystyczną szkół elementarnych było kształcenie zarówno chłopców, jak i dziewcząt. Następnym poziomem w zdobywaniu wiedzy było kształcenie gramatyczne i retoryczne, systematycznie zyskujące coraz większą popularność. Początkowo odbywało się w ramach jednej szkoły, jednak z czasem ten rodzaj kształcenia rozdzielono. Szkoła gramatyczna miała charakter szkoły średniej, w zasadzie stała się szkołą drugiego stopnia, pomiędzy szkołą elementarną a retoryczną.

²⁷ S. Kot, *Historia wychowania*, t. 1, Warszawa 2010, s. 52.

Obejmowała ona chłopców między dwunastym a piętnastym rokiem życia. Naukę rozpoczynano od nauki języka i gramatyki greckiej i łacińskiej²⁸. Szkoła gramatyczna dzieliła się na dwie części. Pierwsza obejmowała naukę ścisłej gramatyki (części mowy, deklinacji, koniugacji, etymologii i ortografii). Druga poświęcona była lekturze i interpretacji dzieł poetyckich; uczono recytacji oraz umiejętności krótkiego streszczania czytanych utworów, a także arytmetyki i geometrii.

Po „ogólnokształcącej” szkole średniej następowała retoryczna, specjalistyczna, szkoła przygotowująca kandydatów na przyszłych mówców. Opanowywano w niej literaturę, elementy prawo, a przede wszystkim retorykę. Nauczanie obejmowało także elementy filozofii i wybrane zagadnienia moralne. Program kształcenia retorycznego dzielił się na trzy części: ćwiczenia w pisanym i ustnym przygotowaniu własnych przemówień na różne tematy oraz ich wygłaszaniu, studiowanie autorów wraz z krytyczną interpretacją ich tekstów oraz nauczanie przepisów i reguł retorycznych²⁹. Efektem takiego kształcenia była zdolność przemawiania na różne tematy na zebraniach publicznych, w życiu towarzyskim i domowym.

W ten sposób ostatecznie w Rzymie wytworzyły się trzy poziomy wykształcenia i odpowiadające im rodzaje szkół: szkoły elementarne, gramatyczne i retoryczne.

W systemie, w którym za wychowanie syna odpowiadał ojciec, za wychowanie córek odpowiedzialna była matka. Uczyla je gospodarstwa domowego, niezbędnych umiejętności, takich jak przedzenia i szycia oraz muzyki. Dziewczęta z uboższych rodzin uczęszczały do szkół elementarnych często wspólnie z chłopcami, bowiem w Rzymie kobiety nie były wykluczane z edukacji i wiele z nich doszło do wyższego wykształcenia. Córki z rodzin zamożnych uczyły się mówić po grecku, gdyż u dam rzymskich było modą używać w rozmowie zwrotów greckich³⁰.

Przez lata w Rzymie sposoby wychowania nie ulegały większym zmianom. Wychowanie odbywało się w domu lub w szkole w zależności od celu wykształcenia i planowanej przyszłości ucznia.

Niewątpliwie, szkolnictwo grecko-rzymskie stało się pierwowzorem dla wieków następnych. Większość charakterystycznych cech europejskiego wychowania szkolnego późniejszych stuleci naśladowało szkoły tych dwóch wielkich kultur.

²⁸ Kwintylijan dokładnie przedstawił program nauczania w swym dziele *O kształceniu mówcy*. Zob. *Teksty źródłowe do dziejów wychowania*. cz. 1. *Starożytność*, op. cit., s. 57.

²⁹ *Ibidem*, s. 63.

³⁰ H. I. Marrou, *Historia wychowania w starożytności*, przeł. S. Łoś, Warszawa 1969, s. 91.

Średniowiecze

Epoka, powstała w momencie upadku cesarstwa rzymskiego, którą porównując z innymi trwała najdłużej, wykształciła w zależności od czasu i miejsca różne wzorce ideałów wychowania. Gwałtowne zmiany polityczne, toczony wojny, zubożenie, a nawet upadek miast i miasteczek spowodowały zanik istniejących szkół. W tej sytuacji jedynie zamożne rodziny starały się dawać wykształcenie swoim dzieciom, lecz i ten system prywatnego, domowego nauczania ulegał z czasem zanikowi. Wzrastający w siłę Kościół pragnął przejąć rolę opiekuna wykształcenia, chcąc nawracać barbarzyńskie ludy, odrzucał starożytne wychowanie hołdujące cielesności, a kultywował ascezę i rozwój duchowy człowieka. Na bazie takiego podejścia uważano, że rodzina powinna zwracać uwagę na wychowanie moralne dzieci, a rozwój umysłowy potrzebny był tylko po to, aby zrozumieć zasady prawd wiary. Rozpoczęto więc nauczanie religii chrześcijańskiej będącej głównym przedmiotem kształcenia, opartym na zapisach Pisma Świętego. Podstawą stała się nauka czytania i pisanie. Twierdzono, że aby poznać Biblię i głosić jej prawdy wiernym potrzebne jest podjęcie studiów szkolnych, a duchowieństwo w tej sytuacji nie powinno się od nich odsuwać, ale być ich organizatorem. Ogół chrześcijaństwa był bardzo podejrzliwy wobec wszelkich nowinek czy przejawów wiedzy, a sam Kościół na Zachodzie w VI wieku był prawie bez szkół i stawał się podatny na zgubne skutki ciemnoty³¹.

Zmiany w wykształceniu zaczynają być widoczne w VIII w. za panowania Karola Wielkiego za przyczyną tzw. reformy karolińskiej w dziedzinie nauki i oświaty, w której przejawia się zamysł zjednoczenia podbitych narodów o różnej kulturze i obyczajach poprzez religię chrześcijańską. W tym celu należało zadbać o wykształcenie, szczególnie kleru, który za czasów Karola prezentował dość niski poziom umysłowy i moralny. By go podnieść, biskupi mieli podjąć się dokształcania całego kleru; w każdym mieście, jak i na wsi powstawały szkoły dla świeckich chłopców.

Karol Wielki poznając kulturę starożytną i jej dorobek, zaczął ściągać na swój dwór włoskich uczonych i zorganizował szkołę pałacową, w której uczono siedmiu sztuk wyzwolonych. Duży nacisk kładziono na przedmioty matematyczne, uczono także umiejętności redagowania dokumentów państwowych oraz zarządzeń królew-

³¹ S. Litak, *Historia wychowania. Do wielkiej Rewolucji Francuskiej*, t. 1, Kraków 2004, s. 137.

skich. Założenie tego typu szkoły miało służyć rozpowszechnieniu edukacji. Próba realizacji powszechnego nauczania spotkała się z dużym oporem kościoła, szlachty a także chłopstwa³².

Władze kościelne, około IX w. zaniepokoiły się wysiłkami następców Karola Wielkiego i jego naśladowców zmierzających do stworzenia oświaty pod opieką władz świeckich. Organizowanie wychowania przez osoby świeckie stało się dla kościoła szkodliwe. Sobór latareński z 1179 r. nałożył obowiązek zakładania szkół katedralnych, a środki na ich utrzymanie zabezpieczył dochodami kościoła. Biskupi powoływali specjalnego urzędnika do nadzorowania szkolnictwa na terenie własnej diecezji, nazywanego scholastykiem. Nie tylko odpowiadał on za szkoły, ale również wydawał pozwolenie na ich prowadzenie. W szkołach tych kształcić się mogli tylko kandydaci do stanu duchownego, a osoby świeckie mogły w tych szkołach pobierać naukę tylko wtedy, kiedy cieszyli się poparciem wysokich osobistości kościelnych³³.

Program nauczania oparty był przede wszystkim na siedmiu sztukach wyzwolonych, umożliwiających młodzieży zrozumienie prawd religijnych i ksiąg kościelnych. Uczono najpierw czytania i pisanie, gramatyki łacińskiej ułatwiającej poprawne mówienie i pisanie. Tymi umiejętnościami musiał odznaczać się każdy duchowny. Po opanowaniu gramatyki łacińskiej przystępowano do nauki retoryki jako kancelaryjnego stylu redagowania urzędowych dokumentów i listów. Dialektyka, budząca największą nieufność kościoła, nie cieszyła się popularnością, pogląd ten zaczął się zmieniać dopiero w X w. pod wpływem dzieł Arystotelesa. Gramatyka, retoryka i dialektyka stanowiły niższy stopień nauczania w szkołach średnich. Wyższy stopień obejmował arytmetykę, geometrię, muzykę. Należy zaznaczyć, że celem pracy szkolnej było przede wszystkim wychowanie, a potem nauczanie.

Mówiąc o ideałach wychowawczych średniowiecza, niewątpliwie na plan pierwszy wysuwa się wychowanie rycerskie. Oprócz niego w obowiązującym wtedy wychowaniu stanowym możemy wyróżnić: wychowanie mieszczańskie w tym rzemieślnicze, duchowne i chłopskie³⁴.

Synowie średniowiecznych rycerzy byli uczeni sztuki wojennej przeważnie przez swoich ojców. Edukacja rycerza zakładała dwa etapy:

³² M. H. Serejski, *Karol Wielki na tle swoich czasów*, Warszawa 1959, s. 135.

³³ S. Litak, *Historia wychowania. Do wielkiej Rewolucji Francuskiej*, op. cit., s. 188.

³⁴ M. Ossowska, *Ethos rycerski i jego odmiany*, Warszawa 1973, s. 35.

- pierwszy etap od 7 do 14/15 lat – młodzieniec pełnił w nim funkcję paza, polegającą na usługiwaniu (głównie paniom); na dworze uczył się śpiewu, układania rycerskich ballad i pieśni miłosnych, grania na instrumentach, etyki, jazdy konnej, władania bronią i zapasów (czasami uczono również czytania, pisania i łaciny); ten etap kończył nadaniem tytułu giermka i jednocześnie prawa noszenia własnego miecza;
- drugi etap – w wieku ok. 14/15 lat młodzieniec był przydzielany opiece wybranemu rycerzowi, towarzyszył mu w trakcie turniejów, różnych uroczystości i wyprawach wojennych; wychowanie rycerskie zakończone było pasowaniem giermka na rycerza w wieku ok. 21 lat i odbywało się podczas uroczystości takich jak koronacja króla, wielkie święta, zaręczyny czy wesele. Pasowany rycerz musiał się publicznie wykazać swoimi umiejętnościami we władaniu bronią oraz w jeździe konnej. Po pasowaniu miał on prawo posiadać własne dobra i żenić się³⁵.

Wychowanie mieszczańskie sprowadzające się głównie do wychowania rzemieślniczego (cechy) i kupieckiego (gildie) polegało na nauce zawodu rozpoczynającej się w 7. roku życia w warsztacie mistrza, gdzie chłopcy pracowali jako tzw. terminatorzy. Nauka ta trwała od 3 do 11 lat i nie była płatna, uczniowie zazwyczaj byli źle traktowani i wykorzystywani. Gdy terminator opanowywał dobrze większość umiejętności zawodowych, stawał się czeladnikiem, nadal pracując pod nadzorem swojego mistrza, lecz był już wynagradzany i podróżował, by zdobywać kolejne tajniki wiedzy. Okres pracy czeladnika kończył się egzaminem, gdzie po uzyskaniu wprawy i samodzielnym wykonywaniu pracy otrzymywał godność mistrza, jednak w obawie przed konkurencją, tytuł ten był bardzo rzadko nadawany przez Radę Cechu³⁶.

Wychowanie duchowieństwa odbywało się w klasztorach. Polegało na kształceniu zakonnym, w którym dominowała modlitwa, nauka czytania i pisania oraz praca. W średniowieczu istniały dwa rodzaje szkół kościelnych:

- szkoły klasztorne – zakładane przez opatów klasztoru (cystersów, benedyktynów), funkcjonowały na początku średniowiecza, ich celem było przygotowywanie przyszłych duchownych, lecz obok nich istniały szkołyki zewnętrz-

³⁵ R. Żukowski, *Rycerstwo polskie X-XV w.*, Warszawa 1999, s. 144-145.

³⁶ *Miasta i mieszczaństwo średniowiecza do schyłku XV w. Teksty źródłowe do nauki historii w szkole*, z. 8, oprac. R. Heck, Warszawa 1959, s. 7-73.

ne, ogólnie kształcące chłopców; w szkołach przyklasztornych do nauki nie przywiązywano większej uwagi, lecz niektóre z nich miały stosunkowo wysoki poziom nauczania,

- szkoły katedralne – zakładane przez biskupów, okres ich rozkwitu to XI i XII wiek; obejmowały dwa stopnie nauczania: pierwszy *trivium* (trzy drogi) – niższy stopień, na którym nauczano łaciny, w niewielkim stopniu dialektyki, retoryki (w aspekcie formułowania uzasadniających prawdy wiary wypowiedzi, uczono też pisanie listów czy podań). Drugi *quadrivium* (cztery drogi) – najwyższy stopień kształcenia, obejmujący naukę arytmetyki z astronomią, geometrii z geografją, muzyki (śpiew chóralny, kościelny); stosunkowo rzadki³⁷.

Główną formą nauczania była metoda scholastyczna, polegająca na uczeniu się na pamięć bez zrozumienia, a podstawową metodą wychowawczą były kary cielesne. Uczniowie mieszkali w małych, wilgotnych i zimnych celach, byli źle odżywiani, a cierpienie miało im zapewnić życie wieczne.

Istotną w nauczaniu średniowiecznego społeczeństwa była szkoła parafialna. Obowiązek ich zakładania nałożył papież Leona IV. Powstawały one w przy niektórych wiejskich kościołach, kształcąc kandydatów na proboszczów wiejskich. Program nauczania obejmował naukę śpiewania Psalmów, czytania i pisanie³⁸. Ten typ szkolnictwa z różnych względów rozwijał się bardzo wolno³⁹.

Wychowanie dzieci chłopskich ściśle powiązane było z sytuacją społeczną tego stanu, dodatkowo wewnętrznie zróżnicowanego ekonomicznie. Nie miały one zapewnionej edukacji. Przekazywanie wiedzy dotyczącej np. uprawiania roli następowało naturalnie z ojca na syna. Formą zdobywania wiedzy o świecie były kazania i ogłoszenia parafialne. Z dobrodziejstwa rozwijających się wiejskich szkół parafialnych korzystali nieliczni, szczególnie dzieci bogatszych kmieci. Edukacja wiejska związana była z życiem na wsi, wykonywanymi pracami, przekazywaniem tradycji i zwyczajów oraz modlitwą. Wśród najniższej warstwy wykształcił się ideał chłopa, miłującego ziemię, radością przyjmującego plony wytworzone własnymi rękoma.

³⁷ S. Litak, *Historia wychowania*, Warszawa 1992, s. 88.

³⁸ J. N. D. Kelly, *Encyklopedia papieży*, przeł. i uzup. T. Szafrński, Warszawa 1997, s. 53. R. Fischer-Wollpert, *Leksykon papieży*, wyd. 2, przeł. B. Białecki, Kraków 1996, s. 147-149.

³⁹ Proboszczowie musieli pokrywać koszty ich utrzymania z własnych dochodów, a salami szkolnymi były zwykle pomieszczenia przykościelne. Nauczali w nich sami proboszczowie bądź kościelni organści.

Celem wychowania chłopstwa było wzbudzenie u młodych ludzi szacunku do pracy na roli i w gospodarstwie⁴⁰. Idealem wychowawczym był człowiek bogobojny, pracowity i uległy wobec pana i proboszcza.

Nieco inaczej wyglądała sytuacja szkół parafialnych w miastach. W miarę ich rozwoju z nauki mogły korzystać dzieci mieszczańskie i bogatszego chłopstwa. Średniowieczne metody wychowawcze w tych szkołach w porównaniu z okresem starożytnym były bardzo zacofane. Uczniów poddawano różnym karom cielesnym za najmniejsze wykroczenie (zawinione bądź nie stwierdzone). Językiem nauczania była łacina, a uczniom zabraniano posługiwania się językiem ojczystym. Autorytet nauczyciela był niepodważalny i ostateczny.

Rozwijające się i wzrastające w średniowieczu zainteresowanie zagadnieniami naukowymi, w tym filozoficznymi, doprowadziło do stworzenia uniwersytetów, słynących z własnych specjalizacji oraz przedmiotów prowadzonych na wyjątkowo wysokim poziomie. Zajęcia uniwersyteckie sprowadzały się do trzech podstawowych form: wykładów, ćwiczeń i dysput. Uniwersytety średniowieczne składały się z czterech wydziałów: teologii, prawa rzymskiego i kanonicznego, medycyny, ale żeby można było studiować na tych wydziałach należało ukończyć wydział siedmiu sztuk wyzwolonych. Wtedy to otrzymywano tytuł bakałarza, a po dalszej nauce na pozostałych wydziałach trwającej dwa lata tytuł mistrza.

Powstanie uniwersytetów przyczyniło się do przełomu w dotychczasowej mentalności, rozwoju kultury europejskiej. Uniwersytety stały się międzynarodowymi ośrodkami życia naukowego coraz bardziej otwartego i odbiegającego od średniowiecznego modelu myślenia.

Odrodzenie

W epoce odrodzenia dokonują się wielkie zmiany w kwestii szkolnictwa i wychowania. Pedagogowie starali się przeciwstawić średniowiecznemu systemowi, podejmując walkę ze scholastycznym charakterem nauki i kościelno-religijnym wychowaniem. Domagano się wciągnięcia do studiów czynników świeckich, uwolnienia nauki od teologiczno-kościelnego charakteru i opracowania programu wychowania dla użytku społeczeństwa świeckiego. Stare formy spotykały się z ostrą krytyką.

⁴⁰ *Zarys dziejów religii*, red. J. Keller, wyd. 5, Warszawa, 1986, s. 321-322.

Szkoły prowadzone przez duchowieństwo traciły zaufanie. Dwory i klasy zamożne organizowały wychowanie u siebie w duchu humanizmu. Charakterystyczne dla tego okresu były wyjazdy młodzieży na uniwersytety⁴¹.

W programie kształcenia kładziono nacisk na wszechstronny rozwój umysłu. Starano się wykluczyć teologię i filozofię scholastyczną. Kulturowano języki starożytne, zwłaszcza łacinę. Starano się o wszechstronny rozwój, wrodzonych uzdolnień. W wykształceniu szkolnym dominowało przede wszystkim wychowanie językowe. Pojawiła się duża troska o wychowanie fizyczne, negujące umartwianie ciała. Nowością staje się dbałość o wygląd zewnętrzny, higienę ciała, zgrabne ruchy, ładną postawę i harmonijną budowę. W związku z tym ćwiczenia gimnastyczne, taniec, pływanie, rytmika, przebywanie na świeżym powietrzu stały się przedmiotem dyskusji i polityki. Obserwuje się odrodzenie zasad starożytnych w dziedzinie wychowania moralnego, rodzi się model wychowawczy bardziej liczący się z naturą dziecka. Domagano się życzliwego traktowania dziecka, wpajanie pogody ducha i wesołości poprzez oddziaływanie na ambicję. Środkami wychowawczymi miały być pochwały, nagrody oraz współzawodnictwo. Zaczęto cenić zewnętrzne formy zachowania oraz wprowadzono delikatniejszą obyczajowość⁴².

Wprowadzono do nauczania literaturę, historię, geografię i mechanikę. Pedagogika nowego wychowania promowała łagodność, a nie surową dyscyplinę. W odróżnieniu od średniowiecza położono większy nacisk na potrzebę rozwoju aktywności, samodzielności i twórczości ucznia. Pod koniec epoki odrodzenia nauczanie elementarne coraz częściej odbywa się w językach narodowych, a nie po łacinie.

W XVI i XVII wieku powstają nowe modele szkół europejskich, takie jak zreformowane szkoły parafialne, szkoły średnie; swój renesans przeżywają akademie i uniwersytety. Szkoły parafialne rozwijają się w związku ze wzrostem gospodarczym i rozbudową sieci parafii, gromadząc uczniów wszystkich stanów przybierając charakter ogólnostanowy. Prąd rozwoju szkół parafialnych obejmuje mniejsze miasta i wsie, nie zawsze jest on równomierny. Taki stan rzeczy można odnotować w Polsce, gdzie rozwój szkół parafialnych zaznaczył się szczególnie na Pomorzu, Wielkopolsce i Małopolsce, słabiej na Mazowszu i najmniej na wschodzie. Każda szkoła zależna była od miejscowych stosunków takich jak: zamożność gminy, upo-

⁴¹ A. Vetulani, *Początki najstarszych wszechnic środkowoeuropejskich*, Wrocław 1970, s. 12-13.

⁴² B. Suchodolski, *Polska myśl pedagogiczna w okresie Renesansu*, Warszawa 1953, s. 92.

sażenie nauczyciela, położenie geograficzne, osobowość plebana i dziedzica oraz nauczyciela. Z epoki średniowiecza, w Polsce trwającej praktycznie pięć wieków, możemy wskazać dwa kierunki kształtowania człowieka istotne dla budowy polskiego ideału wychowawczego: wychowanie w duchu religijnym, czyli wierności katolickiej i hierarchii kościelnej oraz wychowanie w duchu rycersko-chrześcijańskim w celu obrony wiary, czyli katolicyzmu i ojczyzny.

Polak to wierny członek wspólnoty chrześcijańskiej. Do rangi ideału społecznego i panujących dynastii urastają Władysław Warneńczyk czy św. Kazimierz Jagiellończyk⁴³. Okres przemian na ziemiach polskich w XVI w. jest skutkiem ruchu humanistyczno-odrodzeniowego. Demokracja szlachecka jaka się wówczas objawiła, wzrastając w siłę i przejmując władzę, wspólnie z duchowieństwem i magnaterią, zaczęła myśleć o własnym ideale wychowania. W wytworzonym wówczas wzorcu⁴⁴ zauważyć można trzy istotne elementy: propagowanie wychowania religijnego, stawianie za wzór wychowania patriotycznego, wychowanie w wolności i do wolności.

Ten pogląd na wychowanie młodzieży właściwie, mimo wpływów nowych prądów wychowawczych z Europy, dotrwał do czasów Komisji Edukacji Narodowej. Mimo ruchów innowierczych, wychowanie katolickie wrastało najsilniej w tradycje wychowawcze Polski. Polak, aż po wiek XVIII miał być dobrym katolikiem, rycerzem-żołnierzem, miłującym wolność i hołdującym republikańskim tradycjom. To afirmowanie wolności przynosiło tragiczne następstwa w postaci lekceważenia autorytetu państwa i króla oraz prowadziło do upadku ojczyzny. Zaznaczyć jednak należy, że to poczucie wolności i wychowanie na starożytnych, klasycznych wzorcach miało swoje dodatnie strony, mianowicie uchroniło polskiego ducha od zniszczenia w okresie zaborów i niewoli oraz było źródłem wszystkich niepodległościowych zrywów⁴⁵.

⁴³ D. Żołądz, *Ideale edukacyjne doby staropolskiej*, Warszawa-Poznań 1990, s. 136.

⁴⁴ Ten narodowy ideał wychowawczy był, co jest rzeczą zupełnie wówczas naturalną, ideałem szlacheckim. Pozostałe warstwy społeczne mogły się do niego dostosowywać

⁴⁵ S. Łepicki, *Polski ideał wychowawczy*, Lwów-Warszawa 1922, s. 31-32.

Od Oświecenia po rok 1918

W XVII w. dobiegają końca wojny religijne i wygasają spory na tym tle. Stopniowo następuje zubożenie dla różnic wyznaniowych. Zmęczone społeczeństwo zwraca swoje umysły ku naukom ścisłym, w których badania dawały bardziej trwałe i pewne rezultaty⁴⁶.

Matematyka, astronomia, fizyka i chemia budzą coraz szersze zainteresowanie społeczne. Pojawiające się nowe teorie naukowe umożliwiają ważne odkrycia i rozwój badań. Rośnie zaufanie do rozumu; rodzi się nowy prąd umysłowy w filozofii zwany racjonalizmem. Zjawiskom tym towarzyszy wzmożenie prestiżu nauki i zainteresowanie oświatą.

Celem wychowawczym w Oświeceniu było przekonanie ludzi o sile i możliwościach poznawczych rozumu, o randze nauki, o niezbywalności ideałów wolności oraz równości. Ideał tej epoki to dobrze wykształcony obywatel, moralny, rozumny, myślący i patriota. To także człowiek wolny, szczęśliwy, krytyczny wobec wszelkich autorytetów, korzystający z dóbr doczesnych. Propagowane są zmiany w oświacie, czynione zabiegi zmierzają do kształcenie plebejskich dzieci i wprowadzenia obowiązkowości nauki. Celem było również zwalczanie ciemnoty na wsi, organizowanie czytelnictwa i upowszechnianie książek. Oczywiście wpływ czynników politycznych czy monarchów na sprawy szkolnictwa był różny w zależności od potrzeb, uwarunkowań wewnętrznych danego państwa oraz siły Kościoła. Zupełnie inaczej przebiegało wdrażanie idei oświeceniowych w poszczególnych państwach europejskich⁴⁷.

Zainteresowanie reformą szkolnictwa, mimo niewątpliwych sukcesów szkoły tradycyjnej, nasiliło się już u progu kultury oświecenia, w równej mierze z przyczyn ideowych, co politycznych czy demograficznych⁴⁸. Postępujące zmiany cywilizacyjne, dopiero teraz dorównujące dojrzałej starożytności, umożliwiły wyraźne przedłużenie granic życia ludzkiego, m.in. wskutek obniżenia wskaźnika umieralności

⁴⁶ K. Poznański, *Racjonalizm i realizm w wychowaniu*, [w:] *Ideam, Historia wychowania*, Poznań 1994, s. 97-98. Zob. też. J. Lubecka, *Reformacja a rozwój myśli pedagogicznej w Europie*, „Myśl Protestancka” 1998, nr 4, s. 56-57.

⁴⁷ H. Pohoska, „*Revolucja szkolna*” we Francji 1762-1772, Warszawa 1933, s. 104; por. *Ibidem*, s. 82-110.

⁴⁸ W ciągu XVIII wieku podniosła się o 10 lat średnia życia. S. Janeczek, *Edukacja oświeceniowa a szkoła tradycyjna. Z dziejów kultury intelektualnej i filozoficznej*, Lublin 2008 s. 91-131.

dzieci⁴⁹. Rozrastają się także ambicje i potrzeby coraz bardziej absolutystycznie pojętej władzy państwowej, chcącej rozszerzać swe wpływy na coraz to nowe wymiary funkcjonowania życia społecznego i kulturalnego, regulowane dotąd przez organizacje stanowe czy zakony. Nic dziwnego, że zwraca się uwagę na konieczność podporządkowania wychowania i kształcenia potrzebom rozbudowującej się administracji i wojska w służbie militarystycznych kolosów, warunkiem bowiem ich sprawnego funkcjonowania jest wzrost świadomej dyscypliny społecznej i zdynamizowanie gospodarki. W szkole, pozostającej w służbie państwa i zarządzanej, przynajmniej w pewnej mierze, przez państwo, coraz bardziej podkreślano wychowawczą i kształcącą rolę kultury moralnej, sprzężonej z kulturą prawną⁵⁰.

W rodzącym się absolutyzmie zadania szkolnictwa definiowano następująco: „są trzy główne zadania edukacji młodzieży: religia, obyczaje, nauka”⁵¹. Nie można zapomnieć, że mimo deklaracji potrzeby edukacji oświaty ludu, elity oświecenia nie tyle widziały w niej możliwość uczenia samodzielnego myślenia niższej warstwy społecznej, co wyuczenia przez nią utylitarnych umiejętności praktycznych, takich jak: czytanie, pisanie i liczenie, przydatnych w życiu⁵².

Oświecenie w Polsce to okres liberum veto, bezprawia i czas rozbiorów. Wtedy powstają szkoły rycerskie, Komisja Edukacji Narodowej, których celem wychowawczym było rzeczowe i ideowe przygotowanie do niezbędnych wówczas reform w Polsce. Zmierzano nie tylko do zapewnienia obszernej wiedzy, ale do harmonijnego rozwoju umysłowego oraz samodzielnego myślenia. Oświata miała być w rękach państwa, a nie Kościoła, służyć narodowi, posiadać charakter świecki i umożliwiać wszystkim równy dostęp do nauki. Reforma wychowawcza Stanisława Konarskiego i Komisja Edukacji Narodowej to pierwsza polska bitwa o polski, świadomy ideał wychowawczy. Podjęte działania to nic innego jak walka z sarmatyzmem wychowawczym i staroszlachecką tradycją⁵³.

⁴⁹ P. Chaunu, *Cywilizacja wieku Oświecenia*, przeł. E. Bąkowska. Warszawa 1993 s. 31, 74, 85.

⁵⁰ S. Janeczek, *Idealy wychowawcze w edukacji oświeceniowej*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2015, t. VI, nr 2, s. 6-7.

⁵¹ K. Mrozowska, *Koncepcje pedagogiczne Oświecenia*, Kraków 1996, s. 16. Celem takiej szkoły miało być: „zapewnienie państwu chrześcijańskich obywateli, zdolnych do wypełnienia z całym szacunkiem i posłuszeństwem swych powinności wobec Króla, praw Kościoła i państwa”. *Ibidem*, s. 18.

⁵² Por. S. Janeczek, *Idealy wychowawcze w edukacji oświeceniowej*, op. cit. M. Żywczyński, *Kościół i Rewolucja francuska*, Warszawa 1951, s. 14. *Europa i świat w epoce oświeconego absolutyzmu*, red. J. S. Taszewski, Warszawa 1991 s. 88-133.

⁵³ T. Mizia, *O Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1972, s. 78.

Idealem szkół średnich był ziemianin – człowiek rozumny, przygotowany do pełnienia funkcji publicznych w państwie, rozumiejący prawa i umiejący je zmieniać, dobry gospodarz, obywatel, mąż i ojciec. Miał szanować pracę, rozumieć potrzeby innych stanów: mieszczan i chłopów, oraz swoje wobec nich obowiązki, tak aby „i jemu było dobrze i z nim było dobrze”. Tego rodzaju postawy kształtowano przez świecką naukę moralną i zasadę „powinności i należytości” opartą na prawie natury i podbudowaną wychowaniem chrześcijańskim⁵⁴.

Zreformowana szkoła KEN zapewniała harmonijny rozwój fizyczny, moralny i intelektualny przez racjonalną organizację dnia i tygodnia pracy uczniowskiej, uwzględnienie czasu na rekreację i wypoczynek, wychowanie fizyczne. Nauczanie było kształcące i wychowujące, zaś metody pracy uczniami zgodne z wskazaniami pedagogicznymi epoki⁵⁵. Wśród nich czołowe miejsce zajmował patriotyzm, miłość ojczyzny, niezgoda na niewolę, poszanowanie drugiego człowieka i staranie o jego harmonijny rozwój moralny i życiowy.

Ideał wychowawczy dobrego i oświeconego obywatela wypracowany przez KEN rozwijany był przez wykształcającą się inteligencja polska XIX wieku. Tworzyła się ona z elementów szlachecko-ziemiańskich i mieszczańskich z dodatkami obcymi. Ten ideał patrioty-obywatela, pragnącego wywalczyć utraconą po 1795 roku niepodległość odnajdujemy w postawach Polaków aż po czasy powstania styczniowego⁵⁶.

Upadek Rzeczypospolitej i dostanie się pod władzę zaborców wystawiło społeczeństwo polskie na ciężką próbę – Polacy musieli zachować swoją tożsamość narodową i wobec braku własnej państwowości podtrzymać swoją kulturę i język. Zaborcza polityka integracji zabranych ziem została zdecydowanie zaostrzona po klęsce powstania listopadowego w 1831 r., wydarzeniach roku 1846, Wiośnie Ludów roku 1848 oraz po klęsce powstania styczniowego w 1863 r. Walka z polskością i wynaradawianie społeczeństwa polskiego (rusyfikacja i germanizacja), dotkliwe represje po obu powstaniach, w tym masowe emigracje sprawiły, że społeczeństwo polskie zostało zmuszone do zajęcia określonej postawy wobec zaborców i ich poczynąń oraz wobec kwestii dalszej walki o niepodległość Polski. Konieczna stała

⁵⁴ K. Korab, *Powinności i zadania nauczycieli w okresie KEN*, Poznań 2002, s. 122.

⁵⁵ K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony w latach 1783-1793*, Wrocław 1985, s. 145.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 176.

się refleksja nad takimi problemami jak świadomość narodowa, ojczyzna, patriotyzm. Na postawy Polaków wobec zaborców wpłynęły warunki, jakie dyktowały polskiemu społeczeństwu władze zaborcze w poszczególnych zaborach. Warunki życia i działalności narodowej w trzech zaborach znacznie się od siebie różniły⁵⁷, co miało wpływ na zachowanie społeczeństwa polskiego i kształtowały jego postawy⁵⁸.

Czasy po 1831 r., okresy wielkiej emigracji i romantyzmu doprowadziły do przywrócenia ideału bohatera i wprowadzenia z pełną świadomością elementu niepodległościowego. Literatura emigracyjna rozbudowywała i podtrzymywała poczucie polskości i nadzieje wolnościowe. Polak, który utracił własne państwo, chociaż jest pod zaborami, w niewoli lub na wygnaniu ma być wychowywany do wolności. Temu kierunkowi służyła działalność obozu demokracji emigracyjnej (magnackiej, szlacheckiej, mieszczańskie i także chłopskiej).

Ideał wychowawczy emigracji paryskiej kultywowano na ziemiach polskich poprzez działalność tajnych stowarzyszeń, prywatne nauczanie oraz przez dom i rodzinę polską. Polak niepodległościowiec i demokrat, żołnierz-powstaniec walczący nie tylko o wolność ojczyzny i najwyższe ideały, ale także o wyzwolenie innych narodów i uciskanych klas społecznych to kierunkowy wzorzec wychowawczy jaki pragnie stworzyć polski obóz demokratyczny XIX wieku⁵⁹. Rozwijająca się demokracja krajowa przejmie i rozbuduje wzorzec określony przez emigrację; po klęsce powstania styczniowym i kolejnych latach sama przyczyni się do świadomego wychowania obywatela polskiego, negując romantyczne koncepcje wolnościowe i konstruując pozytywistyczne spojrzenie na kierunki kształtowania człowieka. Koncepcja pracy organicznej, apoteoza pracy przyczyniają się do wypracowania nowego ideału wychowawczego w środowiskach polskich wszystkich trzech zaborów. Zmienia się rozumienie bohatera, a ideałem wychowawczym ma być jednostka licząca się z rzeczywistością, z danymi aktualnie warunkami, wyrzekająca się dalekich marzeń o wolności, pracująca w trudzie codziennego dnia nad pomnożeniem dóbr materialnych i duchowych. Dotychczasowe miejsce bohatera-żołnierza i bohatera-męczennika zajmuje bohater-ziemianin, bohater-lekarz, czy bohater-in-

⁵⁷ Najlepsze warunki panowały w Galicji, tj. zaborze austriackim, najsilniej zwalczano polskość w zaborze niemieckim i rosyjskim, gdzie dążono do całkowitego zatarcia odrębności narodowej Polaków.

⁵⁸ J. Buzek, *Studia z zakresu administracji wychowania publicznego. Szkolnictwo ludowe*, Kraków 1904, s. 27-31.

⁵⁹ S. Łepicki, *Polski ideał wychowawczy*, op. cit., s. 37.

zynier. Każdy Polak miał się stawać pracownikiem, społecznikiem i żołnierzem codziennego trudu.

Koniec XIX stulecia na ziemiach polskich przynosi krytykę ugodowej i pozytywistycznej pracy. Do głosu dochodzi ruch narodowy, ruch ludowy i polski socjalizm patriotyczny. W ten sposób kształtują się dwie koncepcje polskiego ideału wychowawczego w zakresie podejścia Polaka do ojczyzny i społeczeństwa. Jedni, w wychowaniu młodego pokolenia pragnęli stworzyć bohatera-żołnierza, a drudzy pracownika. W społeczeństwie polskim pozostaje jednak wychowanie religijne i wiara w ideały romantyczne, uzupełniane szarą, codzienną i wytrwałą pracą. Autonomia Galicji i ożywcze prądy w pozostałych zaborach wnoszą do polskiego ideału wychowawczego nowe elementy. Rodząca się idea sokoła, idea harcerska zaczęła popularyzować postulaty zdrowia narodowego, tężyzny fizycznej i wpływały na podniesienie poziomu moralnego oraz wskrzeszania rycerskości Polaka. W wychowaniu młodego pokolenia, idee sokole i harcerskie przyczyniły się do wskrzeszenia niepodległościowych dążeń⁶⁰.

Na przełomie XIX i XX wieku dominują dwa typy wychowania: narodowy oraz niepodległościowy z przełomową rolą w budowie polskiego ideału wychowawczego Józefa Piłsudskiego, który choć w sensie stricte żadnego dzieła pedagogicznego nie napisał, to należy postrzegać jako pedagoga, który wypracował postawę wychowanego do niepodległości Polaka i żołnierza polskiego. Ideał wychowawczy Piłsudskiego jest najpełniejszym jaki polska myśl wypracowała, mimo upływu czasu nie tylko nie stracił na aktualności, ale może stanowić wzorzec współcześnie.

Okres II Rzeczypospolitej

Po 1918 roku odradzające się państwo polskie potrzebowało nowego modelu obywatela. W jego wykreowaniu problemowe okazały się różnice wynikające z podziału ziem polskich na trzy różne kulturowo i ekonomicznie zabory oraz brak jednolitości narodowej i wyznaniowej tworzącej się na nowo Polski. Ponadto wzorce wychowawcze II Rzeczypospolitej kreowało kilka instytucji: Kościół katolicki propagował ideał dobrego chrześcijanina; państwo polskie – dobrego obywatela, Narodowa

⁶⁰ *Skauting jako system wychowania młodzieży*, tłum. A. Małkowski, Lwów 1869, s. 92-97. *Leksykon harcerstwa*, red. O. Fietkiewicz, Warszawa 1988, s. 159-162.

Demokracja – ideał narodowy oraz ideał państwowca w okresie sanacji. Daje się zauważyć pewne zbieżności w koncepcji ideału wychowawczego tworzonego przez różne podmioty: w wielu miejscach Kościół katolicki zajmował takie samo stanowisko co Narodowa Demokracja, która z kolei silnie podkreślała znaczenie Kościoła i katolicyzmu dla narodu i państwa. Ideologia endecka czerpała szerokim strumieniem z myśli katolickiej, hierarchia zaś niejednokrotnie sięgała do haseł endeckich⁶¹.

W okresie międzywojennym wyklarowały się dwa główne antytetyczne nurty wychowawcze: narodowe (mające swoją genezę w czasach rozbiorów) i państwowe (związane z okresem po przewrocie majowym). W to wszystko wpisywała się, mająca szlachecką proveniencję, a wzmocniona w czasach zaborczej niewoli, idea narodowa. W świadomości społecznej Polaków dominował model Polaka-katolika. Odzyskanie niepodległości dało szansę na ukazanie swej tożsamości narodowej, skrycie pielęgnowanej i przekazywanej z pokolenia na pokolenie w okresie zaborów⁶². Co ważne, od samego początku odzyskania niepodległości ruchy nacjonalistyczne i grupy skupione wokół endecji promowały hasła „dążące do całkowitego utożsamienia polskości z katolicyzmem”. Wyrazem tego były programy polonizacji i katolizacji⁶³. W późniejszym okresie, w obliczu wybuchu II wojny światowej, programy te stały się jeszcze bardziej radykalne.

Rozwijający się w okresie II Rzeczypospolitej ideał narodowy w praktyce wiązał się ze zwróceniem uwagi na kwestie nauczania języka polskiego, historii i wiedzy o współczesnej Polsce. Ideał ten miały wspierać wszelkie czynniki mogące wpływać na wychowanie Polaka:

Podstawę moralnej siły narodu stanowić ma wychowanie religijne, narodowe i obywatelskie, a czynnikami wychowania są: Kościół, szkoła, rodzina i państwo. Celem edukacji miał być obywatel cechujący się głęboką religijnością, miłością ojczyzny, poczuciem odpowiedzialności, honoru i godności narodowej⁶⁴.

⁶¹ R. Dmowski, *Polityka polska i odbudowanie państwa*, t. I, Warszawa 1988, s. 102.

⁶² S. Kieniewicz, A. Zahorski, W. Zajewski, *Trzy powstania narodowe*, Warszawa 1992, s. 265-273.

⁶³ W. Jamrożek, M. Pękowska, E. Kula, *Niepodległość i wychowanie. Z doświadczeń II Rzeczypospolitej*, Kielce 2012, s. 173.

⁶⁴ M. Ziemnowicz, *Wychowanie narodowe czy państwowe*, Kraków 1931, s. 21-22.

Promowany przez część elit II Rzeczypospolitej wzorzec narodowego wychowania zakładał zintegrowanie Polaków ze wszystkich zaborów i wypracowanie wspólnego modelu obywatela patrioty. Był to odzew na obecne ówczasie, mocno rysujące się w postawach obywatelskich, zaburzenie poczucia przynależności narodowej. Antidotum na ten stan rzeczy miała być pedagogika narodowa, zakładająca, że „naród jest najwyższym dobrem na ziemi i najwyższą indywidualnością zbiorową”⁶⁵. Nie bez wpływu na wykreowanie nowej postawy obywatelskiej była teoria narodowa Władysława Mariana Borowskiego. Wpajana kształcącym się nauczycielom anihilowała rolę kościoła, a na pierwszym miejscu stawiała rozwój społeczny i kulturowy obywatela, dla którego zawsze dobro własnego narodu i państwa jest nadrzędne, w każdej sytuacji zawodowej czy społecznej⁶⁶.

Obok narodowego ideału wychowania pojawił się model wychowania państwowego, będący alternatywą dla tego pierwszego, biorącą pod uwagę zróżnicowanie narodowościowe i wyznaniowe II Rzeczypospolitej. Orędownikiem tej koncepcji był Józef Piłsudski⁶⁷. Koncepcja wychowania państwowego sanacji zakładała wykształcenie obywatela bojownika-pracownika, posiadającego zapewnione warunki nieskrępowanego rozwoju kulturowego, nieograniczoną swobodę religijną i pomoc w rozwoju ekonomicznym. Kształcenie miało dostarczać państwu pracowników lojalnych i ofiarnych, niezależnie od pochodzenia i wyznania. Co do samego wychowania narodowego, nie było ono przez sanację negowane, ale uważane za nieadekwatne do istniejącej sytuacji. Idea wychowania państwowego zakładała kształtowanie postawy lojalności wobec państwa oraz szacunku dla symboli narodowych i władz⁶⁸.

Rozwijające się i upowszechniane szkolnictwo w duchu obywatelskim nie istniało w oderwaniu od realiów, w tym gospodarczych. Stąd też potrzebny był edukacyjny utylitaryzm, szczególnie mocno wyartykułowany w 1932 roku, a przejawiający się przeniesieniem nacisku z nauk humanistycznych na matematyczno-przyrodnicze. Koncepcja ta wiązała się z potrzebą naprawy stanu ekonomicznego Polski i zbieżna była z pragmatycznym stanowiskiem rządu:

⁶⁵ W. Jamrożek, *Kongresy i zjazdy pedagogiczne w rozwoju polskiej myśli i praktyki edukacyjnej (do 1939 roku)*, Poznań 2015, s. 75. Do przedstawicielami pedagogiki narodowej należeli Stanisław Prus-Szczepanowski, Roman Dmowski, Zygmunt Balicki.

⁶⁶ W. M. Borowski, *Wychowanie narodowe*, Warszawa 1922 s. 26.

⁶⁷ J. Piłsudski, *Pisma. Mowy. Rozkazy*, Warszawa 1930, s. 309.

⁶⁸ W. Paruch, *Myśl polityczna obozu piłsudczykowski 1926 -1939*, Lublin 2005, s. 45.

istotnym elementem sanacyjnej ideologii wychowawczej było dążenie do hierarchicznej budowy społeczeństwa i wychowania elity społecznej (jednostek wartościowych pod względem moralnym i wybijających się pracą na różnych odcinkach życia politycznego, społecznego i gospodarczego⁶⁹.

Oczywiście model wychowania obywatelskiego sanacji miał swoich przeciwników, zarzucających kształtowanie postawy bezwolnej, uległości i posłuszeństwa. Nie wszystkim podobała się owa „asymilacja państwowa”. Niemniej jednak to właśnie ona umożliwiała odbudowanie tożsamości Polaka. Istotnym elementem koncepcji wychowania państwowego było wpajanie przywiązania do państwa i umiłowania pracy, co też było związane z kwestią budowy Drugiej Rzeczypospolitej, jako przyczyniające się do wzrostu jego potęgi, oraz wychowanie obywateli akceptujących hierarchiczny charakter społeczeństwa. Na czele państwa miała być elita, przy czym nie wiązano jej z żadną konkretną grupą lub warstwą społeczną, bardziej z wyznawaniem ideologii obozu rządzącego⁷⁰.

Modele wychowawcze nie istnieją w próżni – co widać bardzo dobrze w połowie połowie lat trzydziestych – widmo zagrożenia w postaci hitlerowskich Niemiec przyczyniło się do delikatnego zwrotu w myśleniu pedagogicznym w kierunku wychowania narodowego, bez negacji wychowania obywatelskiego. Celem stał się model obywatelsko-narodowy, mający na celu wychowanie „ku obronie Rzeczypospolitej”⁷¹.

Wychowanie obywatelsko-narodowe było połączeniem linii realistycznego wychowania państwowego i nacjonalistycznego podejścia narodowego oraz odpowiedzią na model wychowania propagowanego za zachodnią granicą II Rzeczypospolitej, gdzie panował nurt narodowosocjalistyczny. Powodem sięgnięcia po skrajnie prawicowy model ideału narodowego propagowanego przez Narodową Demokrację, była sytuacja na scenie politycznej. Po śmierci Józefa Piłsudskiego sanacja musiała szukać porozumienia z Narodową Demokracją oraz innymi partiami prawicowymi.

⁶⁹ W. Jamrożek, *Kongresy i zjazdy pedagogiczne w rozwoju polskiej myśli i praktyki edukacyjnej (do 1939 roku)*, op. cit., s. 129.

⁷⁰ R. Wapiński, *Narodowa Demokracja 1893-1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej*, Wrocław 1980, s. 17-18.

⁷¹ B. Grott, *Endecja i religia. Spór, sojusz, koegzystencja*, „Polityka Narodowa” 2010, nr 6.

Model w założeniu zakładał podkreślenie wagi jedności narodu oraz obywatelskiej służby ojczyźnie⁷².

W praktyce zwrócenie się ku idei wychowania obywatelsko-narodowego nie przynosiło tylko pozytywów. Wypaczona przez skrajnie prawicowych nacjonalistów myśl wychowania narodowego doprowadziła do nieprawidłowego pojmowania ojczyzny jako dobra tylko jednego uprawnionego narodu i wyznania. Idea wychowania państwowego zakładająca, że Polska powinna być krajem wielu wyznań, narodowości i różnych sposobów miłowania ojczyzny w obliczu możliwej wojny nie dawała gwarancji ukształtowania obywatela zdolnego do obrony ojczyzny.

Przedstawione powyżej modele wychowania obowiązujące w II Rzeczypospolitej, choć tak różne, w sferze pragmatycznej były zasadniczo zbieżne. Punktem centralnym ówczesnej myśli pedagogicznej był bowiem naród, wokół którego budowano ideał wychowawczy tamtych czasów. Naród był utożsamiany z niepodległością i z budowanym państwem, był tym, co jednoczyło⁷³ Polskę. Nadrzędna idei narodu powiązana z ideą państwa – wiążące się w myśli wychowawczej dwudziestolecia międzywojennego znajdą swoje odzwierciedlenie w ideale żołnierza patrioty w czasach II wojny światowej.

W Polsce po 1945 roku

Uwarunkowania powojenne sprawiły, że na terytorium Polski wprowadzono system komunistyczny i od 1945 roku zaczęto wdrażać idee komunistyczne w obrębie oświaty. Wydano w 1945 r. stosowne dekret o organizacji szkolnictwa powszechnego w okresie przejściowym i rozpoczęto realizowanie jego zapisów⁷⁴. Podobnie uczyniono ze szkolnictwem zawodowym przejmując go całkowicie po 1956 roku⁷⁵. Rozpoczęto także wprowadzanie nowego modelu wychowawczego. Aby zbudować nowe społeczeństwo komunistyczne młodzież musiała uczyć się komunizmu

⁷² F. W. Araszkiewicz, *Idealy wychowawcze Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1978, s. 17-18.

⁷³ „Odwoływanie się bowiem do uczuć narodowych, budzenie patriotyzmu, wyczulenie na dobro narodu jako całości służyło integracji społeczeństwa i przezwyciężaniu ujemnych wpływów polityki narodowościowej państw zaborczych.” F. W. Araszkiewicz, *Podstawowa myśl pedagogiczna w Polsce w latach 1918-1939*, Poznań 1973, s. 18.

⁷⁴ *Dekret z 23 listopada 1945 roku o organizacji szkolnictwa w okresie przejściowym* (Dz. U. z 1946 r., Nr 2 poz. 9).

⁷⁵ *Ustawa z dnia 10 września 1956 roku o przejęciu szkolnictwa zawodowego przez Ministra Oświaty* (Dz. U. Nr 41, poz. 186).

w praktyce. Oczywiście siła oddziaływania wychowania socjalistycznego w polskiej szkole była różna w zależności od okresu i środowiska.

Sytuacja taka trwała praktycznie do roku 1989 kiedy to nastąpiły demokratyczne zmiany. W ich wyniku wprowadzono nowe zasady organizacji szkolnictwa zgodnie z duchem *Ustawy o systemie oświaty z dnia 7 września 1991 r.* W jej preambule czytamy:

nauczanie i wychowanie – respektując chrześcijański system wartości – za podstawę przyjmuje uniwersalne zasady etyki. Kształcenie i wychowanie służy rozwijaniu u młodzieży poczucia odpowiedzialności, miłości ojczyzny oraz poszanowania dla polskiego dziedzictwa kulturowego, przy jednoczesnym otwarciu się na wartości kultur Europy i świata.

Wyartykułowane w powyżej cytowanym dokumencie założenia oświatowe wskazują na nową drogę współczesnego wychowania, w którym obok wartości narodowych promowane są idee tolerancji i gotowości na wielokulturowość. Przedstawione w *Ustawie* założenia charakteryzują się ponadto demokratycznym spojrzeniem na kwestie kształcenia:

szkoła winna zapewnić każdemu uczniowi warunki niezbędne do jego rozwoju, przygotować do wypełniania obowiązków rodzinnych i obywatelskich w oparciu o zasady solidarności, demokracji, tolerancji, sprawiedliwości i wolności⁷⁶.

Wychowanie jako dobro wspólne jest zadane wszystkim – zarówno uczącym (nauczycielom, rodzicom), jak i uczącym się; instytucjom odpowiedzialnym za jego formalny kształt, a także całemu społeczeństwu. To trudne zadanie, szczególnie, że XXI wiek jest czasem nieustannych przemian kulturowych i społecznych, natłoku szumu informacyjnego, szerzącej się globalizacji. Obowiązujące kanony wychowania i wypracowywane na tym polu pomysły muszą być na tyle elastyczne, by sprostały zdynamizowanej rzeczywistości, jednocześnie nie gubiąc trwałych wartościach i wiekopomnych dokonań poprzednich epok w budowaniu ideałów wychowawczych.

⁷⁶ *Preambula do ustawy o systemie oświaty z dnia 7 września 1991 r.* (Dz.U. 2016 poz. 1943).

Bibliografia

- F. W. Araszkiewicz, *Idealy wychowawcze Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1978.
- W. M. Borowski, *Wychowanie narodowe*, Warszawa 1922.
- J. Buzek, *Studia z zakresu administracji wychowania publicznego. Szkolnictwo ludowe*, Kraków 1904.
- P. Chaunu, *Cywilizacja wieku Oświecenia*, przeł. E. Bąkowska, Warszawa 1993.
- J. K. Davies, *Demokracja w Grecji klasycznej*, przeł. G. Muszyński, Warszawa 2003.
- R. Dmowski, *Polityka polska i odbudowanie państwa*, t. I, Warszawa 1988.
- Europa i świat w epoce oświeconego absolutyzmu*, red. J. S. Taszewski, Warszawa 1991.
- R. Fischer-Wollpert, *Leksykon papieży*, wyd. 2, przeł. B. Białecki, Kraków 1996.
- B. Grott, *Endecja i religia. Spór, sojusz, koegzystencja*, „Polityka Narodowa” 2010, nr 6.
- N. G. L. Hammond, *Dzieje Grecji*, przeł. A. Świderkówna, Warszawa 1973.
- W. Jaeger, *Paideia. Formowanie człowieka greckiego*, przeł. M. Plezia, H. Bednarek, Warszawa 2001.
- W. Jaeger, *Wczesne chrześcijaństwo i grecka Paideia*, przeł. K. Bielawski, Warszawa 2002.
- W. Jamrożek, M. Pękowska, E. Kula, *Niepodległość i wychowanie. Z doświadczeń II Rzeczypospolitej*, Kielce 2012.
- W. Jamrożek, *Kongresy i zjazdy pedagogiczne w rozwoju polskiej myśli i praktyki edukacyjnej (do 1939 roku)*, Poznań 2015.
- S. Janeczek, *Edukacja oświeceniowa a szkoła tradycyjna. Z dziejów kultury intelektualnej i filozoficznej*, Lublin 2008.
- S. Janeczek, *Idealy wychowawcze w edukacji oświeceniowej*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2015, t. VI, nr 2.
- J. N. D. Kelly, *Encyklopedia papieży*, przeł. i uzup. T. Szafrński, Warszawa 1997.
- S. Kieniewicz, A. Zahorski, W. Zajewski, *Trzy powstania narodowe*, Warszawa 1992.
- K. Korab, *Powinności i zadania nauczycieli w okresie KEN*, Poznań 2002.
- S. Kot, *Historia wychowania*, t. 1, Warszawa 2010.
- R. Kulesza, *Historia wychowania. Wybór źródeł*, cz. I, *Starożytność*, Kielce 1996.
- Ł. Kurdybacha, *Historia wychowania*, t. I, Warszawa 1965.
- Kwintilian, *Kształcenie mówcy*, przeł. M. Brożek, Warszawa 2002.
- Leksykon harcerstwa*, red. O. Fietkiewicz, Warszawa 1988.
- S. Litak, *Historia wychowania*, Warszawa 1992.

- S. Litak, *Historia wychowania. Do wielkiej Rewolucji Francuskiej*, t. 1, Kraków 2004.
- J. Lubecka, *Reformacja a rozwój myśli pedagogicznej w Europie*, „Myśl Protestancka” 1998, nr 4.
- S. Łepicki, *Polski ideał wychowawczy*, Lwów-Warszawa 1922.
- H. I. Marrou, *Historia wychowania w starożytności*, przeł. S. Łoś, Warszawa 1969.
- Miasta i mieszczaństwo średniowiecza do schyłku XV w. Teksty źródłowe do nauki historii w szkole*, z. 8, oprac. R. Heck, Warszawa 1959.
- T. Mizia, *O Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1972.
- K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony w latach 1783-1793*, Wrocław 1985.
- K. Mrozowska, *Koncepcje pedagogiczne Oświecenia*, Kraków 1996.
- M. Ossowska, *Ethos rycerski i jego odmiany*, Warszawa 1973.
- W. Paruch, *Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926-1939*, Lublin 2005.
- J. Piłsudski, *Pisma. Mowy. Rozkazy*, Warszawa 1930.
- H. Pohoska, „*Rewolucja szkolna*” we Francji 1762-1772, Warszawa 1933.
- K. Poznański, *Historia wychowania*, Poznań 1994.
- J. M. Roberts, *Pierwsi Ludzie. Pierwsze Cywilizacje*, t. 1, przeł. J. Skowrońska, Łódź 1986.
- M. H. Serejski, *Karol Wielki na tle swoich czasów*, Warszawa 1959.
- Skauting jako system wychowania młodzieży*, tłum. A. Małkowski, Lwów 1869.
- B. Suchodolski, *Polska myśl pedagogiczna w okresie Renesansu*, Warszawa 1953.
- Teksty źródłowe do dziejów wychowania. cz. 1. Starożytność*, wybór i oprac. S. Możdżeń, Kielce 1993.
- A. Vetulani, *Początki najstarszych wszechnic środkowoeuropejskich*, Wrocław 1970.
- R. Virchow, *Pierwotne ludy Europy*, tłum. A. Kraushar, Warszawa 1875.
- R. Wapiński, *Narodowa Demokracja 1893-1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej*, Wrocław 1980.
- Wielka Historia Świata*, t. 3. Świat okresu cywilizacji klasycznych, red. A. Krawczuk, Warszawa 2005.
- L. Winniczuk, *Ludzie, Zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 1983.
- J. Wolski, *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa 1979.
- S. Wołoszyn, *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej*, Warszawa 1965.
- Zarys dziejów religii*, red. J. Keller, wyd. 5, Warszawa, 1986.
- K. Zeman, *Ideale Wychowawcze Starożytnej Grecji wobec wyzwań współczesności*, [w:] „Zeszyty Naukowe Akademii Marynarki Wojennej” 2009, nr 3 (178).

- M. Ziemnowicz, *Wychowanie narodowe czy państwowe*, Kraków 1931.
 D. Żołędź, *Idealy edukacyjne doby staropolskiej*, Warszawa-Poznań 1990.
 R. Żukowski, *Rycerstwo polskie X-XV w.*, Warszawa 1999.
 M. Żywczyński, *Kościół i Rewolucja francuska*, Warszawa 1951.

Streszczenie

Artykuł przedstawia ideały wychowawcze stworzone w kulturze europejskiej na przestrzeni dziejów. Opisano w nim początki myśli wychowawczej i jej starożytne korzenie. Ukazano wpływ średniowiecza i humanizmu renesansowego na ideał wychowania. W artykule zostaje zwrócona uwaga na kwestie rozwoju ideałów pedagogicznych w Polsce od oświecenia do współczesności.

Słowa kluczowe: ideał, nauczanie, naród, państwo, obywatel

Summary

The article presents educational ideals created in European culture throughout history. It describes the origins of educational thought and its ancient roots. It is shown how the Middle Ages and humanism of Renaissance influenced the ideal of education. The main focus of the article is on the development of educational ideals in Poland from Enlightenment to the Present Day.

Keywords: ideal, teaching, nation, state, citizen

